

Жорж Мінк

**Геополітика, примирення та ігри з минулим:
на шляху до нової пояснювальної
парадигми колективної пам'яті**

Історія – найнебезпечніший з продуктів, що його будь-коли утворювала хімія інтелекту. Вона п'янить народи, породжує їхні мрії та фальшиві спогади, перебільшує їхні рефлексії, не дає загоїтися старим ранам, терзає їх під час спочинку, веде їх до маній величі чи переслідування та робить нації в'їдливими, пихатими, нестерпними чи марнославному.

Поль Валері [Paul Valéry]

Якщо у вислові Поля Валері замінити слово «історія» словом «пам'ять», ми одержимо приклад сучасного визначення пам'яті. Енцо Траверсо [Enzo Traverso] недавно висловив своє занепокоєння надто швидким розширенням сфери пам'яті. Згадуючи назву книжки Режин Робен [Régine Robin] «Перенасичена пам'ять» (*La mémoire saturée*), Траверсо говорив про пам'ять «надлишкову та перенасичену, що позначає мітками простір»¹. У своїх роздумах я виходжу з іншого твердження: в суспільних науках ще ніколи не було стільки праць про пам'ять, тож правильніше було би сказати, що це не пам'ять перенасичена, а суспільні науки, які її досліджують. Водночас інтуїція підказує мені, що не тільки в наукових текстах, а й у житті відбуваються нові процеси, що їх нездатна пояснити жодна наявна нині парадигма.

Твердження про надлишковість смислів пам'яті, які інколи корелюють з волею до примирення після насильницького міждержавного чи міжетнічного конфлікту, змушує і далі розмірковувати про наші пояснювальні парадигми. Тим більше, що поруч з інтенсивними процесами примирення другої половини ХХ століття саме смисли, які стосуються пам'яті, становлять проблему для суспільних наук. Смисли, що більше пов'язані з бажанням таврувати, дискредитувати супротивника, здійснити перегляд історичних матеріалів, змінюючи в них вердикт, грати на

¹ *Robin R. La mémoire saturée. Paris, 2003; Traverso E. Le passé mode d'emploi. Paris, 2005. P. 11.*

конфліктному минулому в сьгоднішніх політичних змаганнях. Сучасні технології та відкритість раніше замкнених геополітичних просторів полегшують міжнародну циркуляцію моделей примирення («політика прощення» Сандрін Лефран [Sandrine Lefranc], «дипломатія вибачень» Жака Семлена [Jacques Semlin], двосторонні чи багатосторонні комісії істориків, видання підручників, що репрезентують двостороннє бачення, про які пише Анн Базен [Anne Bazin]²). Останнім часом спостерігаємо виведення цих ігор з пам'яттю за межі національних кордонів з метою експлуатації на зовнішніх форумах та накопичення політичних ресурсів. Процес інтернаціоналізації ігор з пам'яттю також підкреслює обмеженість парадигм національного масштабу, які до цього часу домінували в суспільних науках³.

Тут ми можемо обмежитися французьким баченням (адже в дослідженнях пам'яті існує щось на кшталт french touch), тим більше, що здобутки французьких мислителів всесвітньо відомі, їх широко використовують у спеціалізованій літературі.

У сфері дослідження пам'яті домінували три парадигми. Вони переважно стосуються трьох дисциплін: забарвленої психоаналізом філософії, соціології та історії:

1) нормативна парадигма Поля Рикера [Paul Ricoeur], що наголошує роботу пам'яті (затирання, переоцінювання, опрацювання), закладає добре і погане використання пам'яті й рішуче протистоїть останньому;

2) соціальні рамки продукування пам'яті Мориса Гальбакса [Maurice Halbwachs];

3) місця пам'яті П'єра Нора [Pierre Nora]⁴.

² Lefranc S. Les Politiques du pardon. Paris, 2004; Semlin J. Les carnets du CAP. Paris, 2008; Bazin A. Produire un récit commun, les commissions d'historiens, acteurs de la réconciliation // L'Europe et ses passés douloureux / Ed. G. Mink, L. Naumayer. Paris, 2007. P. 104–118.

³ Mink G. L'Europe et ses passés douloureux: stratégies historicisantes et usages de l'Europe // L'Europe et ses passés douloureux. P. 11–36; Mink G. L'Europe élargie: du risque de désunion mémorielle // L'Europe et ses représentations du passé / Ed. M.-C. Maurel, F. Mayer. Paris, 2008. P. 21–50.

⁴ Дуже схематично ці три парадигми збігаються з трьома дисциплінарними підходами. Філософський підхід, забарвлений психоаналізом, головним чином розвинув Поль Рікер. Він вирізняє клінічні та терапевтичні категорії, запозичені головню з психоаналізу, а також форми маніпуляції пам'яттю (інструменталізація), що походять від критики ідеології. Для Рікера йдеться про зловживання пам'яттю та забуттям. І, зрештою, існує ще один вимір, який сам Рікер визначає як «суто етико-політичний», той, що стосується обов'язку пам'яті. Він робить «огляд від рівня до рівня (від однієї до іншої форми використання пам'яті та зловживання нею), від пам'яті, якій заважають, через пам'ять, якою маніпулюють, до пам'яті вимушеної». Ricoeur P. La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris, 2000. P. 83.

Друга (а хронологічно перша) парадигма, що походить з соціологічної традиції, – це парадигма «соціальних рамок пам'яті» Мориса Гальбакса (Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1994; Halbwachs M. La mémoire collective. Paris, 1997), яку розвинули її критики: Роже Бастід (Bastide R. Les religions africaines au Brésil. Paris, 1960) та Марі-Клер Лявабр (Lavabre M.-C. Usages et mésusages de la notion de la mémoire // Critique Internationale.

Ці три парадигми активно доповнюють і розвивають, зокрема Цветан Тодоров [Tzvetan Todorov]⁵, який працює в рикерівській традиції, Марі-Клер Лявабр [Marie-Claire Lavabre]⁶ – вона розвиває ідеї Мориса Гальбвакса, чи Етьєн Франсуа [Etienne François] та Гаген Шульце [Hagen Schultze], які послуговуються поняттям «місця пам'яті» у вельми близькому П'єрові Нора сенсі⁷.

Оновлення цих підходів дало би змогу вийти з глухого кута трьох згаданих парадигм, що є заручницями національних рамок соціальних наук. Підґрунтям такого оновлення могли би стати політичні науки та їхній словник. Здається, велика кількість істориків уже давно це зрозуміла і без вагань перетинає межі дисципліни. На протипагу проблематичності наукового аналізу пам'яті, виникло щось на кшталт міждисциплінарного «Шенгену». Одним з його найкращих прикладів на французьких теренах є колективна праця за редакцією Франсуа Артоґа [François Hartog] та Жака Ревеля [Jacques Revel]⁸.

Мій текст має на меті запропонувати нарис парадигми, навіяної здобутками політичної науки.

Проте спочатку з'ясуємо, які соціальні зміни виправдовують пошук нового теоретичного підходу. Насправді відбувся певний зсув системи координат, як сказали б фахівці з публічної політики, покликаючись на праці П'єра Мюлера [Pierre Muller]⁹. Цей зсув розширив перелік проявів у сфері пам'яті та змінив їхню логіку. В теоретичних міркуваннях Мюлера йдеться про появу нової когнітивної та нормативної рамки, або про швидкий розвиток нової системи координат, що керує поведінкою соціальних акторів. У межах цієї нової рамки актуалізуються можливості й обмеження, що ставлять колективну пам'ять у центр уваги та дають змогу акторам, які покликаються на неї, діяти у відносно сприятливих обставинах. Разом з процесом, що його Семюел Гантінгтон [Samuel Huntington] назвав третьою хвилею демократизації (з «оксамитовими» та «кольоровими» революція-

2000. № 7). Ключовими поняттями тут є: колективна пам'ять, група та соціальні рамки пам'яті. Наголос зроблено на соціальних умовах вироблення та передачі репрезентацій пам'яті, що створюють зв'язок у групі.

Третю парадигму, що спричинилася до постановня величезної колективної праці «Les lieux de mémoire» (Paris, 1984), висунув П'єр Нора. Всупереч топографічному звучанню терміна, «місцями пам'яті» можуть бути як власне певні місця історичних подій, так і мітичні постаті, пісні, літературні тексти, свята, ритуали тощо. Див.: Kończal K. Bliskie spotkania z historią drugiego stopnia // Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów / Pod red. A. Szpocińskiego. Warszawa, 2009. S. 211. [Останній абзац – Прим. ред.]

⁵ Todorov Tz. Les abus de la mémoire. Paris, 2004.

⁶ Lavabre M.-C. Le fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste. Paris, 1996.

⁷ François E., Schultze H. Mémoires allemands. Paris, 2007.

⁸ Hartog F., Revel J. Les usages politiques de la mémoire. Paris, 2003.

⁹ Muller P. Esquisse d'une théorie du changement dans l'action publique // Revue Française des Science Politique. 2005. № 2.

ми включно), та разом з глобалізацією й розширенням Європейського Союзу, теми, пов'язані з репрезентаціями минулого, стають поліморфними та впливають з потрійною силою.

Інтернаціоналізація та розмаїття пов'язаних з пам'яттю феноменів і способи полагодження наслідків конфліктів

Якщо ми обмежимося в цьому питанні до європейського простору, ми побачимо, що він збагатився новими тенденціями. Передусім щодо мобілізації учасників конфлікту, його жертв чи їхніх спадкоємців.

Найкрасномовніший приклад з-поза меж Франції – Федерація примусово виселених (з Польщі та Чехословаччини) німців. Вона мобілізується в контексті засудження етнічних чисток під час війни в колишній Югославії, прагнучи використати останній шанс зіграти на приєднанні країн Центральної Європи до Європейського Союзу. Цей приклад демонструє торги навколо пам'яті (щоб не назвати це розбудовою ринку): спільна домовленість про визнання «провини» у вигнанні німців після Другої світової війни як критерій прийняття посткомуністичних країн до демократичної родини Європейського Союзу.

Інше явище початку 2000-х років, подібне до згаданого вище тим, що також стосується поколінневої тягlosti, – повернення на авансцену категорій населення, принесених у жертву «пактам» виходу з авторитарних режимів, як-от жертв франкізму в Іспанії чи жертв політичних репресій у посткомуністичних країнах. Ідеться про покоління, які розглядають себе як носіїв місії відновлення справедливості через багато років після виходу з конфлікту. Вони намагаються реабілітувати тих, ким знехтували, укладаючи пакти пам'яті, тих, хто мусив *мовчати* (але не забути!) свій гіркий досвід заради досягнення компромісів під час виходу з авторитарних режимів. Подібним явищем є колоніальна спадщина, в її контексті мають місце засновані на пам'яті домагання груп, які твердять, що їх було принесено в жертву політиці деколонізації, яка не брала до уваги компенсацію понесених ними збитків. Не виключаю, що ми маємо до діла з міжнародною трансляцією чи імітацією поведінкової моделі, яка довела свою рентабельність.

Іншими словами, мобілізація та дії груп, що позиціонують себе як жертви, відбуваються в щоразу структурованішому нормативному просторі політичних практик, які забезпечують їх «ринковими» ресурсами для підвищення ціни «болісного» минулого.

Як наслідок, по всій Європі зростає роль пов'язаної з колективною пам'яттю публічної політики, підкріпленої нормативно-правовими актами. У Франції, після закону Гезо (13 липня 1990 року), що встановлює покарання за заперечення Голокосту, з'явився закон від 29 січня 2001 року,

який теж стосується пам'яті та визнає геноцид вірмен 1915 року, а також закон Тобіра, що визнає работоргівлю та рабство злочином проти людства (2001 рік). Окрім того, французький парламент ухвалив 25 лютого 2005 року закон, у 4 статті якого йдеться про позитивні, «цивілізаторські» наслідки французького колоніалізму. У відповідь на подібні акти історики об'єднуються в більш чи менш войовничі асоціації, що виступають проти зловживання історією та пам'яттю, а подеколи також за «звільнення» академічного поля від державного втручання. Однією з перших корпоративних реакцій стала заява, що її 10 грудня 2005 року зробила група істориків під час зборів у Паризькому інституті політичних досліджень у відповідь на звинувачення історика Олів'є Петре-Гренуйо [Olivier Pétré-Grenouilleau], автора книги про работоргівлю, у використанні терміна «геноцид» в аналізі рабства¹⁰. Приблизно тисяча істориків підписали цю заяву, яка заклала початок асоціації «Свобода для історії», її президентом був спочатку Рене Ремон [René Rémond], а потім, по його смерті, П'єр Нора. Як скаже згодом останній, історики, які підписалися під заявою, хотіли «нагадати, що історія не є ані релігією, ані мораллю; вона не повинна бути рабою сучасності, не повинна писатися під диктовку пам'яті; а політика держави не є політикою історії»¹¹.

«Добрі» наміри політиків щодо встановлення кримінальної відповідальності за заперечення історії викликали також зворотний ефект, якого часто недобачають: вони створили поле для нових політичних діячів, які взялися за конфліктне відкриття та реінтерпретацію історичних сюжетів, що здавалися остаточно вирішеними. Від Ерики Штайнбах [Erika Steinbach]¹² до Йорга Гайдера [Jörg Haider]¹³ в Західній Європі та від Іштвана Чурки [István Csurka]¹⁴ до Мацея Ґертиха [Maciej Giertych]¹⁵ в

¹⁰ Pétré-Grenouilleau O. Les Traites négrières. Essai d'histoire globale. Paris, 2004.

¹¹ Nora P., Chandernagor F. Liberté pour l'histoire. Paris, 2008. P. 7.

¹² Ерика Штайнбах (1943 р. н.) – німецький політик правих поглядів, депутат бундестагу від Християнсько-демократичної партії, від 1998 року – президент Федерації примусово виселених (Bund der Vertriebenen, BdV) – недержавної організації, що представляє інтереси німців, депортованих з Центрально-Східної Європи після Другої світової війни, ініціатор створення музею «Центр проти примусових виселень» (Zentrum gegen Vertreibungen). (Прим. ред.)

¹³ Йорг Гайдер (1950–2008) – австрійський політик правих поглядів, багаторічний лідер Австрійської партії свободи (Freiheit Partei Österreich, FPÖ), засновник і голова Альянсу за майбутнє Австрії (Bündnis Zukunft Österreich, BZÖ), губернатор Каринтії (1989–1991, 1999–2008), знаний своїми заявами проти іммігрантів і мовних прав словенців Каринтії. 1991 року був змушений подати у відставку з посади губернатора після заяви, що «в Третьюму Райху була гідна політика працевлаштування, те, на що нездатен нинішній уряд у Відні». 2008 року загинув в автокатастрофі. (Прим. ред.)

¹⁴ Іштван Чурка (1934 р. н.) – угорський політик правих поглядів, письменник-драматург, від 1993 року співзасновник і голова Угорської партії за справедливість і життя (Magyar Igazság és Élet Pártja, МІЕР). (Прим. ред.)

¹⁵ Мацей Ґертих (1936 р. н.) – польський політик правих поглядів, виходець зі званої консервативної родини (його батько – правий публіцист міжвоєнної Польщі Єнджей Ґертих),

Центральній Європі, знайшлися політики, які стратегічно скористалися такою ситуацією.

В інституційному вимірі в багатьох країнах було створено *механізми*, або загальніше, *граматику* норм і правил урегулювання постконфліктних ситуацій. Їх неможливо відокремити від питань колективної пам'яті та нормативних політик. Навіть побіжний огляд увиразнює розмаїття таких ситуацій та їх вирішень – чи то йдеться про завершення збройних конфліктів (колишня Югославія, Північна Ірландія), чи то про вихід з авторитарних та/або сегрегаційних режимів (Південна Африка, Центральна Америка, Південна Європа, Центральна та Східна Європа), чи то про двосторонні конфлікти (Англія/Ірландія, Німеччина/Чехія, Німеччина/Польща, Польща/Україна, Італія/Словенія, Греція/Туреччина).

Впадає в око гетерогенність способів заспокоєння «болючого минулого»: від «Комісій правди та примирення» до двосторонніх комісій істориків, від Інститутів пам'яті до професійних заходів допомоги у підтримці миру, від специфічних музеографічних ініціатив до втручання на міжнародній арені (Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Європейський Союз). Таку інституціональну щільність інколи наводять як доказ відмови від академічної історії та історичних розважань про пам'ять на користь правового чи адміністративного регулювання. Я висуваю гіпотезу, що йдеться радше про посилення упереджених ігор з пам'яттю в контексті загальної тенденції «юридизації» та кримінального покарання винних у насильницьких діях. Активне застосування цієї політики збіглося в часі з руйнуванням національних рамок, у межах яких ігри з пам'яттю було донедавна замкнено.

Вже протягом деякого часу історію відкрито використовують як важіль державного управління в окремих країнах, які називають посткомуністичними. Мета такої політики – не покращення двосторонніх чи багатосторонніх відносин за допомогою об'єднавчих символів, а мобілізація електорату однієї партії чи коаліції в націоналістичному пориві проти інших націй чи наднаціональних інституцій. У Польщі, наприклад, доходить до розмов про «історичну політику» як про одну з підвалин державної політики, яка дотепер була буцімто зневажена «спадкоємцями» комуністичної ПНР (причому цих спадкоємців фактично вважають співучасниками злочинів минулого)¹⁶. Прихильники такого підходу в Польщі реабілітують праці

професор дендрології, член Ліги польських родин (Liga Polskich Rodzin, LPR), очолюваної його сином Романом. Депутат польського Сейму (2001–2004) та Європарламенту (від 2004), кандидат на посаду президента Польщі 2005 року (здобув бл. 3 % голосів). (Прим. ред.)

¹⁶Ліві сили, не бажаючи відставати, демонстративно висловлюються в тому ж ключі: «Ми повинні мати власну історичну політику», – напише лідер Альянсу демократичних лівих сил Войцех Олейнічак [Wojciech Olejniczak] (Gazeta Wyborcza, 7 листопада 2006). «Здається, що сьогодні в Польщі історія є ексклюзивною власністю. Ліві сили не мають бути тим паралізовані. [...] Вони мають нагадати про те, що в їхній традиції є гідним і важливим. [...] Загалом у політиці говорять про історію, думаючи про сучасність і майбутнє».

Карла Шміта [Carl Schmitt] про так званий геополітичний реалізм, який ділить світ на ворогів і друзів, зневажаючи замирювальний дух в міжнародній політиці та дух компромісу всередині країни, що їх варто засуджувати як ознаку слабкості нації перед зовнішніми загрозами¹⁷.

До цього переліку можна додати кримінальні держави чи випадки злочинного керівництва, яке вдається до дій, що їх можна назвати «політикою анти-пам'яті», мета якої – затирання найменших слідів скоєних ними злочинів. Тут мені йдеться про деякі країни колишньої Югославії. Ці маніпуляції виявляються у незліченних формах: продукування фальсифікованих оповідей про події, стирання доказів, заборона чи ліквідація архівів, репресії чи знищення свідків, встановлення цензури та притягнення до кримінальної відповідальності тих, хто продукує дисидентські оповіді¹⁸.

Перед такою проліферацією використань символічного конфліктного минулого ЕС пропонує як приклад свою модель успішного мирного співіснування між колишніми ворогами.

Асиметрія у сфері пам'яті та нормативна зумовленість як основа геополітики примирення

Кінець комунізму в Європі та, навіть більше, розширення Європейського Союзу на колишні комуністичні країни активували численні «поклади» пам'яті, звернення до яких стало вигідним. Сказане не означає, що саме в цій частині Європи проблеми пам'яті найпомітніші в соціальному просторі, мені йдеться про те, щоб не обмежуватися Західною Європою й екстраполювати запропоновані вище спостереження на інші регіони. Занепад комуністичних режимів у Центральній і Східній Європі змінив систему координат звернення до пам'яті. Найбільше до інтенсифікації питань пам'яті та розвитку того, що я називаю стратегіями історизації, спричинилися два контекстуальні ресурси, наявні в певному місці у певен час. Ідеться про «зумовленість» приєднання Європейського Союзу та *геополітичну асиметрію*. В підсумку, постали нові конфігурації «панівного» та «підпорядкованого», пов'язані з мобілізаційними стратегіями навколо колективної пам'яті.

Асиметрія

Почнімо із символу «ялтинської зради», головного компонента «реактивної» східноєвропейської пам'яті. Його повернення до обігу видалося центральноєвропейським політикам вигідним. Це пояснює, чому приєднання восьми посткомуністичних країн до ЕС стало моментом семантичної

¹⁷ Kaczorowski P. My i Oni. Państwo jako jedność polityczna. Filozofia polityczna Carla Schmitta. Warszawa, 1998; Nijakowski L. Polska polityka pamięci. Warszawa, 2008.

¹⁸ Les dénis de l'histoire / Ed. P. Bayard, A. Brossat. Paris, 2008.

контроверсії. Жителі Центральної Європи та їхні речники заперечили проти традиційно вживаної в таких випадках формули. Вони запитували: чи не правильніше було б говорити про возз'єднання, а не розширення? Для колишніх дисидентів, зокрема Броніслава Геремека [Bronisław Geremek] чи Вацлава Гавела [Václav Havel], це був останній бій честі та стійкості, що їх вони виявляли протягом усього періоду технократичних перемовин, нав'язаних Брюсселем. Вони нагадували про *історичний борг*: наше «повернення до Європи» є легітимним виправленням провини Західної Європи в Ялті¹⁹. Прибічники догматичної історичної політики пішли далі, вибудовуючи систематичну стратегію «боргу» Заходу перед Сходом, з метою обґрунтувати тиск на Європейський Союз і домагання необхідного примирення пам'яті та компенсаційних репарацій. Щоб посилити його рентабельність, вони розраховували використати позірну опозицію між «нормою» теперішнього та історичними «цінностями», з недвозначним наміром зробити Захід винним. Аргумент історичного боргу активно використовували під час усіх переговорів. Деякі історики були обережнішими в застосуванні такої стратегії. Януш Тазбір [Janusz Tazbir] іронізував: «історія в Польщі (...) була не просто наукою про минуле, а радше рахунком, яким ми махаємо перед носом Європи. Рахунком, що його ще треба було сплатити»²⁰. Такі стратегії історизації мали принести подвійну вигоду своїм ініціаторам: легітимність на міжнародній арені та зміцнення патріотичної легітимності у власній країні.

Проте зумисні стратегії історизації часто наштовхуються на рифи раціонального вибору: вони можуть розпастися чи зрадити свою контрпродуктивність у найнепередбачуваніший спосіб. П'ятдесята річниця повстання в Будапешті та його придушення радянською армією дала угорцям нагоду постати перед Західною Європою найлегітимнішою жертвою серед країн, що зазнали комуністичного режиму. Десятки конференцій від Брюсселя до Варшави і від Парижа до Лондона було зорганізовано за участі угорських посольств. Ця гра з пам'яттю обіцяла стати особливо вигідною Угорщині, адже у той самий час європейські чиновники тиснули на Європейський парламент і Парламентську асамблею Ради Європи щодо засудження комуністичних злочинів і прирівняння їх до злочинів нацизму. Проте рішення правих та крайніх правих сил інсценізувати події 1956 року на вулицях Будапешта перед будівлею парламенту і, тим самим, привласнити цю історичну подію та дискредитувати ліві політичні партії значною мірою позбавило Угорщину сподіваних закордонних бонусів.

¹⁹ На цю суперечку зреагував реплікою історик Жак Ле Гоф [Jacques Le Goff]. На запитання журналіста газети «Libération»: «Чи можна говорити про “возз'єднання” Європи в контексті її розширення?» – він відповів: «Європа ніколи не була єдиною» (*Libération*. 3 травня 2004. Р. 6).

²⁰ *Tygodnik Powszechny*. 26 липня 1998. S. 3.

Гра з історизацією перемоги над нацизмом під час відзначення 60-річчя завершення Другої світової війни (досить згадати неузгодженість щодо дати завершення війни: 8 травня для західних країн чи 9 травня для Росії) показала, що ця річниця значною мірою залишається козирною картою в геополітичних змаганнях за легітимність. А також картою, покликаною мобілізувати певні рефлекси ідентичности, «великоросійські» чи антиросійські, залежно від країни. У цьому випадку розкол пам'яті не менш очевидний, ніж в історії з оцінкою Ялтинської конференції. Голова фракції соціалістів у Європарламенті Мартин Шульц [Martin Schultz] мав із цього приводу сутичку зі своїм колегою, естонським соціалістом Тоомасом Ілвесом [Toomas Iives]. Перший твердив, що «завдяки Червоній армії вдалося перемогти нацизм і покласти край Голокостові», другий висловив жаль з приводу того, що існує «два бачення історії», бо «західні європейці не страждали так, як ми за залізною завісою». Соціалістична група чітко розділилася поміж «старою Європою» та «новою Європою» так, ніби залізна завіса пам'яті існує й досі.

Ці приклади засвідчують суперечність між практиками ЕС, із його нормативною засадою примирення та тяжінням до уніфікації пам'яті навколо унікальності Голокосту як невід'ємного складника спільної скарбниці пам'яті, та прагненням нових країн-членів, що постали після розпаду СРСР, інтегрувати досвід радянського тоталітаризму до підвалин європейської історичної легітимности. Маємо до діла з асиметрією, що заохочує до продовження ігор пам'яті. Ця масштабна гра, що відбувається на міжнародному та національному рівнях, дає змогу численним акторам отримати політичні прибутки від інвестицій у сферу колективної пам'яті.

Під цим оглядом 2009 рік дуже промовистий. Початок цього року в Берліні було ознаменовано конкуренцією різних бачень минулого та комеморативною війною. На центральній берлінській вулиці Унтер ден Лінден, на фасаді колишнього приміщення польського посольства з'явилося гігантське пано. Спочатку на ньому було написано: «Все почалося в Гданську». Проте поляки швидко помітили двозначність цих слів. Про які події в Гданську думатимуть берлінці, дивлячись на пано: про вторгнення до Польщі 1939 року чи про рух «Солідарности»? Гасло змінили. Однак про що насправді в ньому йшлося? Через 20 років після «круглого столу», за яким польські комуністи вели перемовини з представниками «Солідарности» щодо історичного компромісу, за кілька кроків від лінії колишньої «стіни ганьби» поляки вирішили провести широкомасштабні історизаційні заходи. Фактично вже протягом кількох років колишні «братні країни», більш чи менш відкрито, змагаються у самовіктимізації та з'ясовуванні того, хто зробив вирішальний внесок у повалення комунізму. 2006 року, як уже згадувалося, угорці відзначали річницю повстання в Будапешті. 2008 року чехи організували вельми помітні заходи, приурочені Мюнхенській зраді 1938 року, комуністичному путчеві лютого 1948 року та придушенню Празької весни 1968 року.

«Poland first to fight» – це гасло, яке від початку 2009 року прийняв польський уряд з метою протидіяти намірам викрасти заслуги цієї країни. Цим гаслом послуговуються і на внутрішньому ринку, де опозиція закидає більшості, що та віддає сусідам – Чехії та Німеччині – комеморативну монополію, позбавляючи Польщу ролі «першої скрипки» та применшуючи жертвність поляків у боротьбі проти комунізму. В основі цих змагань лежить «комеморативна» дипломатія. І хоча такі змагання мало сумісні з принципами ЕС щодо консенсусу в питаннях пам'яті, вони напрочуд вигідні для всіх учасників. Політики це добре затирили і перетворилися фактично на комеморативних «підприємців».

Нормативна зумовленість

Повернімося на мить до контексту розширення ЕС у зв'язку з іграми пам'яті – контексту, що став своєрідною принадою для другорядних політичних акторів, яким здалося, що надійшов їхній зоряний час²¹. Ефектом цього стало переокреслення багаторічної праці у справі примирення. Приклад Німеччини та її сусідів щодо цього символічний. Хоч яким парадоксальним це може видаватися, але саме розширення ЕС на схід знову розпалює націоналістичні почуття в той самий час, коли на Заході колективну мобілізацію та взаємодію політиків було скеровано на переписування історії.

Після 1945 року панувала догма, нав'язана державами-переможцями. Щоб гарантувати тривалий мир в Європі, вони санкціонували переселення німецької, угорської та польської меншин з метою створення моноетнічних національних одиниць. Після 1989 року та розпаду Югославії, що супроводжувався етнічними чистками, ця догма застаріла насамперед у світлі одного із засадничих принципів ЕС: поваги до права меншин на мирне життя на власній території.

Для Центральної Європи засаду пожаданої моноетнічності було поставлено під сумнів у 2001–2002 роках. Тоді відбувалася боротьба за анулювання «декретів Бенеша», юридичного акту вигнання та символу страждань німецької та угорської меншин Чехословаччини. Епізоди цієї болісної історії, виплекані меншинами, яких до цього часу не хотіли почути, раптом вийшли на світло денне і стали важливою новиною. Після вступу країн регіону до ЕС конфлікт триває вже навколо прагнення вигнаних віднайти власне місце у колективній пам'яті про роки закінчення війни. Існує задум музеєфікації цього досвіду в Центрі проти примусових виселень у Берліні.

«Меморіальний» рух німецьких вигнанців та їхніх нащадків, чия стратегія історизації полягає в деконтекстуалізації їхньої долі, відок-

²¹ Benešovy dekrety. Budoucnost Evropy a vyrovnani se s minulosti / Red. M. Blaive, G. Mink. Praha, 2003.

ремленні її від поразки нацистських військ (що можна вважати спробою відокремлення причин і наслідків війни), становить доказ того, що стабілізація співвідношення сил завдяки моральному чи нормативному підходу до конфліктного минулого за допомогою політики вибачення та примирення, що здавалися такими остаточними у 1960–1990-ті роки, може істотно змінюватися залежно від нової кон'юнктури.

З наведених прикладів бачимо, що проблема примирення полягає в тому, що всі зусилля, як здається, було скеровано на пошук шляхів виходу за межі конфліктного поля та побудови демократії, але нічого не було зроблено для попередження чи замирення пізніших політичних протистоянь. Щоб краще з соціологічного погляду зрозуміти, про що йдеться в цих змінах, мусимо спочатку визначити концепти, вживані в різних сферах політик примирення, а потім проаналізувати самі ігри, в які грають політичні актори.

Повернення до парадигматичних концептів

Наведені вище спостереження показують, що в певний момент політичні суб'єкти вдаються до стратегій, що історизують конфліктну спадщину групи. Ці стратегії можуть мати на меті утвердження консенсусу та замирення соціальних взаємин, але може йтися і про відкриття «репресованого» минулого як чинник самовизначення групи, боротьби за символічне визнання та інтеграцію її спадщини до національного нарративу. Стратегії історизації можуть бути скеровані і на заперечення відповідальності за злочини минулого шляхом затирання їхніх слідів.

Моє поняття стратегій історизації становить *найзагальніший спільний знаменник* розмаїття інституційних політик і практик досягнення примирення та вирішення конфліктів пам'яті, а також поведінки задіяних у цих процесах дієвців. Ця поведінка є варіантом символічних дій і символічної політики, заснованої на переконанні, що репрезентації історичних фактів, інтерналізовані шляхом формальної (наприклад, у школі) чи неформальної (в родині) соціалізації, мають мобілізаційний потенціал, що підвищує політичну вагомість акторів.

Змістовий аналіз розростання дискурсу історизації мусить бути міждисциплінарним за природою. Історики щойно з подивом усвідомили вразливість їхнього наукового поля та порушення їхньої професійної монополії²². На мою думку, ця нова даність вимагає аналітичного внеску з боку соціологів, правників і фахівців з політичних наук²³. Адже йдеться вже не так про історію (написану відповідно до заздалегідь встановлених

²² *Les usages politiques de la mémoire* / Ed. by F. Hartog, J. Revel. Paris, 2003.

²³ Історик також може брати на себе роль громадянина, за умови її чіткого розмежування з роллю дослідника. Проте так не відбулося, коли П'єр Нора, Роберт Траба [Robert Traba] та психолог Гезіне Шван [Gesine Schwan] запропонували 4 лютого 2007 року під час Allianz

правил, які визнає весь історичний цех), як про використання репрезентацій історичних подій та нових учасників цього використання. Ідея повернення минулого, тих його сторінок, що здавалися назавжди викресленими, ставить перед політологом не менше питань, ніж перед істориком. Це засвідчує приклад так званого «забуття» у повоєнній Франції уряду Віші.

Можна запитати: чи забуття, свідоме чи несвідоме²⁴, також є стратегією, продовженням якої є пошук винних у затиранні певних історичних фактів у колективній пам'яті? Поль Рикер визнає існування стратегій забуття («замовчування», «неуважність», «сліпота»), але розуміє їх за логікою «не-дії»²⁵. Найбільша слабкість його типології, що поєднує психоаналіз і герменевтику, полягає в тому, що вона акцентує «невидимість» і витіснення пам'яті («стирання», за типологією Рикера) – так, ніби це є еквівалентом бездіяльності у сфері пам'яті. Для Рикера, «триванню дії заважає забування...»²⁶. Проте «змушені до мовчання» елементи пам'яті надалі є частиною гри, навіть якщо за поточної ситуації вони животіють у пам'яті меншин. Тож *стратегії історизації є важливим елементом регуляції поведінки дієвців і їхніх вчинків, з одного боку, та інституційних механізмів – з другого.*

Мусимо поставити собі запитання про рентабельність таких рішень, хоч її важко виміряти, адже політичні суб'єкти роблять свій вибір емпірично, залежно від власних уявлень про вигоду та винагороди, на які вони розраховують. Вони обирають стратегії історизації, якщо вірять, що це покращить їхнє політичне позиціонування, допоможе перемогти на виборах чи бути віктимізованим з боку опонентів. Вони обирають цю стратегію тільки за умов сприятливої політичної кон'юнктури. Ми фактично маємо тут до діла з «ринком» пам'яті, і я не можу втриматися від спокуси сказати, що різні політичні суб'єкти на цьому ринку пам'яті поводяться, наче підприємці, змінюючи свої інвестиції в пам'ять залежно від власних уявлень про її рентабельність у коротко-, середньо- та довготривалій перспективі.

Розмаїття дієвців «поля» пам'яті спонукає уважніше придивитися до індивідів і груп, залучених до цього політичного змагання. Йдеться про тих, хто використовує символічне минуле в протистоянні з політичними опонентами. До цієї категорії належать лідери й активісти політичних партій, парламентарі, журналісти та судді. Цікавим є також зростання впливу професії, більшість представників якої зазвичай прагне дистанціюватися від політики. Йдеться про істориків та архівістів, а точніше – воєвничих істориків та архівістів, які відкрито демонструють власну політичну

lectures у Мюнхені нормативний список «місць пам'ятей», що об'єднують Європу, тим самим виступивши в ролі примусових «об'єднувачів» Європи.

²⁴ Robin R. Une juste mémoire, est-ce possible? // Devoir de mémoire, droit à l'oubli? / Ed. T. Ferenczi. Bruxelles, 2000.

²⁵ Ricoeur P. La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris, 2000.

²⁶ Ibid. P. 653.

упередженість. Ці фахові історики використовують ресурси свого академічного статусу в політичній боротьбі, щоб збільшити вірогідність своїх тверджень. Маємо тут також до діла з поколіннєвим розривом усередині історичного цеху, особливо в посткомуністичній Європі. Для деяких (наголошую: *деяких*) «лицарів» історичного моралізаторства важить тільки сам факт, бажано підтверджений архівними джерелами, але аж ніяк не контекст цього факту. І тоді байдуже, хто укладав архів, звідки походить інформація, навіть якщо від ката чи його спільника – відповідального чиновника. В розмові з Вацлавом Гавелом головний редактор «Газети виборчої», колишній дисидент Адам Міхнік [Adam Michnik] ужив цей образ, щоб узагальнити портрет таких істориків: «У кожній посткомуністичній країні є склади наркотиків, тобто архіви політичної поліції, і є охоронці цих складів, які замість того, щоб їх пильнувати, самі вживають ті наркотики і виходять на сцену, аби зачитати нам списки хімікатів»²⁷. Напівтони відкидаються: зрадник – це зрадник, герой – це герой. Таке ставлення, що претендує бути виваженим та об'єктивним, насправді недвозначно ґрунтується на моральних переконаннях.

Актуальна ситуація спонукає до роздумів про здобутки соціології пам'яті. Видається доречним поглиблене дослідження *реактивної* пам'яті, коли суб'єкти-промовтери стратегій історизації прагнуть отримати політичні дивіденди завдяки *повторному використанню* сюжетів минулого як реакції на ситуації непевності. Мене цікавить здатність колективної пам'яті до реактивації та пов'язування із поточними потребами²⁸. Це означає, що минуле важить тільки тоді, коли воно якимось чином корелює зі стратегіями актуальних політичних дієвців. Саме символічне минуле (яке має мобілізаційний потенціал) цікавить упереджених акторів. У зв'язку з цим уже згадуваний вище польський інтелектуал Адам Міхнік говорить про «егоїзм болю», егоїзм, який наголошує певні епізоди минулого коштом інших і слугує запорукою ефективності стратегій історизації. Ми тут маємо до діла з типологією, яка розрізняє вагу минулого (те, що люди мусили пережити) та вибір минулого (минуле, яке використовують з політичною метою). Нещодавно її було застосовано в студіях міжнародних відносин²⁹. Я лишень маю одне застереження: ця дихотомія дещо втрачає на переконливості, якщо пам'ятати, що люди звертають увагу на минуле саме тому, що воно багато важить. І, до речі, саме через це його використання стає прибутковим. Подібне інтуїтивне спостереження висловив Енцо

²⁷ Michnik A. Rewolucjo ducha, przyjdź: Rozmowa z Václavom Havlem // Gazeta Wyborcza. 2008. 11 листопада. S. 2.

²⁸ Ця «точка зустрічі між сукупністю репрезентацій минулого, що їх поділяють індивіди (набуті спогади та знання), та остаточні оповіді історії, тобто історичної пам'яті (яка відділяється від історичної науки)» (Lavabre M.-C. Le fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste. Paris, 1996).

²⁹ Rosoux V. Les usages de la mémoire dans les relations internationales. Bruxelles, 2001.

Траверсо, говорячи про «сильну» та «слабку» пам'ять³⁰. Сильну пам'ять підтримують держава та її інституції, слабка пам'ять винятково «підпільна», прихована та репресована. Цей простір заслуговує на глибше дослідження. Коли одна група прагне домінувати над іншою, вона покликається на пам'ять, особливо якщо одне «тіло пам'яті» пригнічує або репресує інше. Проте для того, щоб такі поклики легітимно обслуговували політичний намір, матеріал пам'яті мусить бути реактивним, себто надаватися до комунікації. Іншими словами, він має дрімати серед цільового населення як ресурс, який потенційно можна розбудити.

Це приводить нас до іншого концептуального акценту, навіяного європейськими межами наших розважань. Європа вкрита «місцями пам'яті», якщо скористатися визначенням П'єра Нора. Ці місця, на його думку, дають змогу встановити та консолідувати відчуття людської ідентичності. Проте вони також реактивовані з метою продукування відмінностей. Реактивація відбувається або через розділення – відкриття «ран» заради розмежування, або через попередження розмежування засобами динамічної терапії примирення та вибачення. В обох випадках скам'янілі та нерухомі місця пам'яті дають матеріал для історизаційних ініціатив, покликаних змінити соціальну реальність. Через те що ті «місця» насправді вельми динамічні, чи не ліпше було би говорити про **запас пам'яті**, тим більше, що цей концепт аж ніяк не суперечить поняттю місць пам'яті. Завдяки своїй метафоричності «запас пам'яті» позначає не специфічне «місце», а поклад ресурсів багаторазового використання в поточних політичних баталіях. Різні актори черпають з цих «уявних територіяльних чи екстериторіяльних» запасів символічний матеріал, необхідний для підживлення їхньої політичної діяльності.

Перш ніж перейти до висновків, випадає відповісти на критику, яка найчастіше лунає на адресу запропонованого мною підходу. Чи не редукує він усю складність феномена колективної пам'яті до її інструменталізації? Чи історія існує тільки в репрезентаціях? Я відповім на це одним анекдотом з політичного життя сучасної Польщі.

Теперішній прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск [Donald Tusk] 2005 року програв президентську кампанію Лехові Качинському [Lech Kaczyński]. Табір останнього задіяв проти Туска напрочуд болючий для Польщі аргумент, згадавши, що його дід пішов добровольцем до вермахту. Туск став жертвою стратегії історизації, що скористалася польською реактивною пам'яттю та запасом пам'яті німецько-польського конфлікту, який ще дуже далекий від вичерпання. Президентську кампанію Туск програв. А коли 2007 року той-таки Туск готував свою інавгураційну прем'єрську промову, пожежники раптом оголосили евакуацію будинку уряду, тому що

³⁰ *Traverso E. Le passé mode d'emploi. Paris, 2005. P. 54.*

робітники, які реставрували стелю, знайшли там ладунок вермахту 1944 року. Так історія наздогнала і переграла пам'ять.

Висновки

Європейський континент всіяно слідами давніх міждержавних і між-етнічних конфліктів – тим, що я називаю «запасами пам'яті». Ці запаси можуть реактивуватися (реактивна пам'ять), хоч проблеми, навколо яких спалахнули давні конфлікти, нерідко давно вирішено. Різні групи інтересів, політичні партії та держави використовують ці реалії задля розробки ресурсів пам'яті та залучають стратегії історизації до репертуару своїх дій, маючи на меті «повернути до обігу» репрезентації «болісного» минулого. Такі мобілізаційні заходи грають проти тенденції примирення, що її застосовують національні та міжнародні інститути разом з неформальними групами та громадськими організаціями. Кожна з них пропагує «хорошу», завжди суворо нормативну модель мирного вирішення конфліктів минулого.

Припускаю, що, попри очевидну гетерогенність проявів примирення та історизаційних ігор розмежування, вони можуть бути надійним показником сучасного стану політичних режимів і свідченням важливості універсальних правил замирення конфліктів та уможливлення мирного співіснування вчорашніх ворогів.

*Переклала з французької
Дарія Бібікова*

Georges Mink

Geopolitics, Reconciliation, and Memory Games: for a New Social Memory Explanatory Paradigm

Critiquing the three current paradigms that still dominate the sphere of research on memory (Paul Ricoeur's normative paradigm, Maurice Halbwachs's social frameworks of memory, and Pierre Nora's places of memory), the author proposes a more active application of political science to this research. The application of conflictology may help foster understanding and avoid many conflicts on the basis of memory. Despite the numerous asymmetries and "games with memory," particularly in Central and Eastern Europe, the author regards the "politics of reconciliation" as productive. Regardless of the obvious heterogeneity of manifestations of reconciliation and the historizational games of demarcation, "reserves of memory" may be a reliable index of the contemporary state of political regimes and confirmation of the importance of universal rules for conflict resolution and promoting peaceful coexistence among yesterday's enemies.